

VU Research Portal

Een politiek van versplintering. Over enclaves, denizens en margizens

Schuilenburg, M.B.

published in

Veiligheid en burgerschap in een netwerksamenleving
2008

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Schuilenburg, M. B. (2008). Een politiek van versplintering. Over enclaves, denizens en margizens. In R. van Steeden, & H. Boutellier (Eds.), *Veiligheid en burgerschap in een netwerksamenleving* (pp. 31-53). BOOM.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

HOOFDSTUK 3

EEN POLITIEK VAN VERSPLINTERING

Over enclaves, denizens en margizens

Marc Schuilenburg

In wetenschappelijke literatuur wordt vaak het onderscheid gemaakt tussen een 'formele opvatting' van burgerschap, die wijst op burgers als leden van een nationale staat, en een 'informele uitleg', waarin het gaat om deelname van individuen aan uiteenlopende praktijken zoals werk, school, leger en sport. Een ander twistpunt betreft de historische achtergrond van het burgerschapsbegrip. Volgens sommige theoretici ligt zijn oorsprong in de oude Griekse stadstaat (*polis*), terwijl anderen beweren dat burgerschap een wezenlijk modern begrip is – dat wil zeggen: de uitkomst van de Franse Revolutie. Binnen deze moderne opvatting wijst een liberaal perspectief nadrukkelijk op de rechten van individuele burgers, een perspectief dat kan worden onderscheiden van een republikeinse zienswijze die het accent legt op politiek debat en de invloed van burgers op collectieve besluitvorming.

Vanzelfsprekend is er in voornoemde wirwar van opvattingen sprake van overlappingsen en keren elementen in allerlei gezichtspunten terug. Toch wordt veelal voor één exclusieve invalshoek gekozen teneinde burgerschap te benaderen en te definiëren. Deze invalshoek

EEN POLITIEK VAN VERSPLINTERING

(de nationale staat, individuele rechten of besluitvorming) werkt dan sterk constituerend en determinerend voor hoe de term 'burgerschap' wordt opgevat. Eén enkel referentiepunt zorgt, simpel gezegd, voor coherentie en samenhang. De hiernavolgende beschouwingen willen duidelijk maken dat burgerschap niet kan worden teruggebracht tot een ultieme essentie of kern. Voor een goed begrip van wat burgerschap is, moet de term anders worden benaderd. De betekenis van burgerschap wordt bepaald in en door een proces dat uit verschillende, elkaar beïnvloedende, elementen bestaat. Dit proces wordt een assemblage genoemd. Om hierbinnen enige ordening aan te brengen wordt vanuit een politieke visie op burgerschap een aantal algemene leerstukken besproken.

De politieke betekenis van burgerschap komt tot uiting in het Franse woord voor burger: *citoyen*. Enerzijds is dit woord afgeleid van de *civis Romanus*, de vrije burger in het oude Rome die in vergelijking met de slaaf beschikte over een hoeveelheid rechten. Anderzijds verwijst *citoyen* naar de etymologieën en de bewoordingen van de stad als gemeenschap (*cité, city*). Kenmerkend voor de *citoyen* is dat hij zich niet terugtrekt in het 'private' van de huiselijke sfeer. Voor een goede uitoefening van zijn burgerschap begeeft hij zich in straten en op pleinen – de *agora's* – van steden. Daar vindt het in vrijheid denken, spreken, oordelen en overtuigen plaats. Het publieke domein is dus cruciaal. Echter, wanneer langer wordt stilgestaan bij de huidige veranderingen die binnen dit publieke domein plaatsvinden, valt op dat steeds meer mensen zich terugtrekken in van de buitenwereld afgebakende gebieden, zoals bewaakte stadswijken en luxe woningbouwprojecten. Deze ontwikkeling wordt geduid in termen van 'versplintering' of 'capsulering' (Graham & Marvin, 2001; De Cauter, 2004). Het is een ontwikkeling die diverse vragen oproept: Onder welke maatschappelijke omstandigheden zijn veranderingen richting afsluiting en uitsluiting ontstaan? Aan welke behoeften komen ze tegemoet? En wat betekenen ze voor het begrip burgerschap?

De volgende paragrafen schetsen enkele perspectieven ter beantwoording van deze vragen. Om te beginnen wordt ingegaan op het

MARC SCHUILENBURG

model van een assemblage, dat ik ontleen aan het werk van de Franse filosofen Deleuze en Guattari. Vervolgens wordt stilgestaan bij de versplintering van het publiek domein. Meer in het bijzonder besteed ik hierbij aandacht aan de vorming van afgeschermden en van de buitenwereld afgesloten enclaves. Daarna worden uitgebreid twee technieken behandeld die dergelijke ruimten veilig moeten maken: het sluiten van contracten en het inhuren van private bewaking. Ten slotte bespreek ik de betekenis van de geschetste ontwikkelingen op het gebied van 'publieke ruimte' en 'veiligheidszorg' voor de betekenis van het burgerschapsbegrip.

Het assemblagemodel

Een assemblage is een tijdelijke of voorlopige uitdrukking van een aantal heterogene elementen van materiële en immateriële aard die in een nauwe relatie tot elkaar staan. Deleuze en Guattari hanteren het begrip in hun werk *A Thousand Plateaus* (1987: 88-91, 323-337). Hierin is assemblage de vertaling van het Franse *agencement*. Dit woord verwijst naar het Latijnse *agens*, dat 'sturen' of 'in beweging zetten' betekent. Goed beschouwd is *agencement* geen statische term; het drukt integendeel een proces uit van 'schikken', 'organiseren' of 'bij elkaar voegen'. Voor Deleuze en Guattari bevindt het sturende principe (*agens*) van dit proces zich echter niet buiten de assemblage. Een assemblage heeft een eigen werkingskracht. Deze kan niet worden gereduceerd tot haar componenten, maar is juist gelegen in de relaties tussen de elementen die deel uitmaken van de assemblage. Dit betekent dat de relaties niet ondergeschikt of te herleiden zijn tot de posities die ze verbinden. De relaties zijn uitwendig aan hun termen. Zou dit niet het geval zijn, dan worden diezelfde posities opgevat als zelfstandige eenheden, zoals het geval is in het filosofische idee dat de dingen een essentie bezitten. Deze manier van denken stelt dat fenomenen een onderliggende en authentieke kern hebben; ze kunnen geïsoleerd worden en relaties tussen fenomenen worden als puur toevallig gezien.

Deleuze en Parnet (1991: 109, 158) behandelen het voorbeeld van de stijgbeugel om uit te leggen hoe een assemblage verschillende ter-

EEN POLITIEK VAN VERSPLINTERING

men verbindt die elkaar weer beïnvloeden. Deze aan het zadel bevestigde voetbeugel om een paard te kunnen bestijgen, is een Aziatische uitvinding uit omstreeks 800 na Christus. Aanvankelijk was het paard een huisdier, het werd ingezet om lichte karren te trekken, maar de uitvinding van de stijgbeugel veranderde alles. Door de beugel werd het paard opgenomen in een nieuwe manier van oorlog voeren. Mongoolse krijgers gebruikten het werktuig om zich op te richten en de galop beter op te vangen. Door de strijdbeugel konden de lichtbewapende ruiters zich bovendien met de borst omdraaien. Dit stelde hen in staat met hun bogen naar achteren te schieten. Later, tijdens het feodale tijdperk van oorlogsvoering, kreeg de stijgbeugel een andere invulling in de context van nieuwere wapens en oorlogsmachines. Als attribuut van een paardenstel werkte de beugel hier als voetsteun, waardoor ridders meer houvast hadden om zittend met schild en lans in een formatie te vechten. Vandaar dat de stijgbeugel niet hetzelfde werktuig blijft wanneer hij wordt toegevoegd aan een andere assemblage. De relaties tussen strijdbeugel, paard, wapen en oorlogsmachine bepalen het instrument. Niet andersom.

Nog een ander voorbeeld. In verschillende opvattingen over burgerschap wordt een vaste relatie verondersteld tussen burgerschap en nationale staat. De nationale staat wordt daarin opgevat als een overkoepelend systeem of totaliteit, wat DeLanda (2006: 8) een 'organisatorische metafoor' noemt. De onderdelen van een staat worden gedefinieerd door de totaliteit waartoe ze behoren. Dit impliceert dat burgerschap alleen kan bestaan onder de conditie van een nationale staat. Deleuze en Guattari (1987) verwerpen deze zienswijze waarin een verzameling van losse elementen, zoals de delen van een bouw pakket, een totaliteit kunnen vormen. In tegenstelling tot een dergelijk 'systeemdenken' werkt een assemblage juist in een combinatie van heterogene elementen. Dit betekent dat ze niet functioneert als een homogeen of unifiserend geheel; elementen kunnen nooit onder één geheel vallen, omdat ze alleen in relatie tot elkaar staan. Bovendien kunnen de eigenschappen van losse componenten niet de relaties verklaren die het geheel vorm en inhoud geven; relaties kunnen wijzigen zonder dat de termen veranderen (Deleuze & Parnet, 1991: 90).

MARC SCHUILENBURG

De belangrijkste les van een assemblage is dat termen altijd wederzijds op elkaar inwerken. Omdat relaties daarbij zelfstandig en uitwendig zijn aan de componenten, kunnen hun posities niet worden gereduceerd tot essenties of als delen van een totaliteit worden beschouwd. Strikt beschouwd kan een component zich relatief losmaken en in een andere assemblage verder functioneren. Hij kan uit een assemblage worden gehaald en worden opgenomen in een andere context. Deze context wordt op zijn beurt weer gevormd door nieuwe variabelen en onvoorziene interacties (DeLanda, 2006: 10).

Blijft de vraag naar de consistentie van een assemblage. Hoe krijgt deze identiteit of samenhang? Volgens Deleuze en Guattari (1987) wordt een assemblage bepaald door twee dimensies of assen. In de eerste plaats onderscheiden ze een horizontale as. Deze heeft een expressieve en inhoudelijke kant. De expressieve kant wijst op talige (symbolen, woorden) en niet-talige uitingen (kleding, lichaamshouding). Het gaat hierbij naast het domein van uitingen ook om de concrete interactie tussen personen in handelingspraktijken (Deleuze & Guattari, 1987: 89). In de tweede plaats wijzen Deleuze en Guattari op een verticale as van territorialisering. Territorialisering verwijst naar datgene wat de grenzen van een territorium definieert. Een territorium is echter meer dan een geografische plaats, zoals een café of straathoek alleen. Het kan tegelijkertijd gaan om sociale processen van insluiting en uitsluiting (reterritorialisering en deterritorialisering); denk bijvoorbeeld aan het weren van bepaalde groepen uit het publieke domein (Young, 1999). Beide bewegingen impliceren elkaar. De een bestaat niet zonder de ander. Elke reterritorialisering brengt weer een deterritorialisering met zich.¹

1. In *Territory, Authority, Rights* (2006: 5) beschrijft Sassen hoe globaliseringsprocessen zich nestelen in de nationale staat. Ook zij gebruikt het assemblagemodel en verwijst expliciet naar het werk van Deleuze en Guattari. In tegenstelling tot Deleuze en Guattari onderscheidt Sassen in een assemblage alleen de dimensie van deterritorialisering en reterritorialisering. Ze besteedt geen aandacht aan de expressieve en inhoudelijke kant van het model.

EEN POLITIEK VAN VERSPLINTERING

De versplintering van het publieke domein

De assemblage is het algemene verhaal dat pas overtuigend wordt door een concrete uitwerking. Hiermee komen we op de thematiek van het gefragmenteerde publieke domein.² Een van de meest bekende bijdragen aan dit thema, inclusief de beschreven twee bewegingen van territorialisering (de verticale as van een assemblage), wordt geleverd door Graham en Marvin. In hun groots opgezette werk *Splintering Urbanism* (2001) stellen de auteurs vast dat steden en infrastructurele netwerken – straten, transport, telecommunicatie, energie, water – altijd samen worden voortgebracht. Deze ontwikkelen zich gelijktijdig; infrastructurele netwerken zijn onlosmakelijk verbonden met het fysieke en sociale weefsel van steden. Maar steden bestaan ook zelf weer uit een samenspel van infrastructurele constructies (Graham & Marvin, 2001: 179). De stad is zelf een assemblage, een complex van snelwegen, glasvezelkabels, waterleidingen en openbaar vervoer.

Werden infrastructuren historisch gezien altijd gebruikt om stedelijke functies en delen van de bevolking met elkaar te verbinden, nu is een omgekeerde tendens zichtbaar: infrastructuren worden thans ingezet om mensen van elkaar te scheiden. Graham en Marvin duiden dit proces met de paraplueterm *splintering urbanism*. De versplintering van het publieke domein hangt, volgens de auteurs, samen met beleid waardoor nationale staten het monopolie op de levering van publieke diensten en goederen uit handen hebben gegeven. In een hang naar verzelfstandiging, privatisering en marktwerking zijn voorzieningen als openbaar vervoer, drinkwater en veiligheidszorg terechtgekomen bij verschillende private investeerders en partijen. Dit uiteenvallen van tot de jaren zestig van de vorige eeuw grotendeels nationaal gestructureerde infrastructurele netwerken heeft gezorgd voor het einde van een zekere uniformiteit van de stedelijke ruimte. Op tal van wijzen wordt daarmee afscheid genomen van het moderne ideaal van een open en neutrale plek van ontmoeting, een plek waarin een gezamenlijke wereld wordt geconstrueerd. In ant-

2. Ook Burgers bespreekt in deze bundel (hoofdstuk 4) de versplintering (of fragmentering) van het grootstedelijke publieke domein.

MARC SCHUILENBURG

woord op de vraag waarom het traditionele beeld van de stad in het algemeen en de publieke ruimte in het bijzonder aan het wankelen is gebracht, onderscheiden Graham en Marvin vijf mondiale trends. Het zijn stuk voor stuk ontwikkelingen die de stedelijke ruimte minder coherent en collectief maken.

In de eerste plaats stellen ze vast dat er sprake is van een fysieke achteruitgang van de stedelijke infrastructuur. Vooral in oude industriesteden wordt het verval van de openbare ruimte pijnlijk zichtbaar. Evenzeer in Berlijn als in New York zorgen rolluiken voor winkels, graffiti in straten en groeiende criminaliteitscijfers voor een grimmige sfeer. Bovendien gaf de economische crisis van de jaren zeventig overheden geen mogelijkheid te investeren in nieuwe faciliteiten. Eerder leidt deze tot een vermindering van de uitgaven aan bestaande publieke voorzieningen. Daardoor kampen veel steden met een groot achterstallig onderhoud van zowel de publieke ruimte als de distributie en productie van publieke diensten zoals drinkwater. Tevens is een groot deel van de middenklasse steeds verder van zijn werk gaan wonen, zodat het centrum met slechte woningen achterblijft. Klachten over sociale onveiligheid, een hoge werkloosheid, laagopgeleide immigranten en dreigende etnische conflicten beheersen hier de gesprekken. Media schrijven over kapotte bruggen, vervallen snelwegen en vervuild drinkwater (Graham & Marvin, 2001: 92-94), dezelfde thema's worden verwoord in de popmuziek. Denk bijvoorbeeld aan *Motor City is Burning* van de Detroitse 'noise' band MC5. De band bezingt een stad die met de hevige rassenrellen in 1967 en het vertrek van de auto-industrie in diezelfde periode leek te zijn veranderd in een maanlandschap van grote asfaltvlaktes en verlaten fabrieksterreinen: 'My home town is burning down to the ground, worser than Vietnam.'

In de tweede plaats wijzen de auteurs op de veranderde politieke economie. Mede onder druk van economische instituten als het IMF, de Wereldbank en de WTO komt het marktdenken meer op de voorgrond te staan. Paste het aanbieden van een breed palet aan publieke services tegen standaardtarieven nog in de traditie van de verzor-

EEN POLITIEK VAN VERSPLINTERING

gingsstaat, deze traditie maakte allengs plaats voor een toenemende privatisering van stedelijke infrastructurele voorzieningen (Graham & Marvin, 2001: 95). Daarbij valt op dat steden een concurrentiestrijd aangaan. Het 'concurrerend vermogen' van de stad als vestigingsplaats is plotseling van belang (Van der Wouden, 2007). Daar de wereld steeds 'kleiner' wordt en mensen steeds gemakkelijker en goedkoper kunnen reizen, wedijveren steden om meer inwoners en meer toeristen. Daarbij strijden zij om de huisvesting van hoofdkantoren van multinationals, om de positie van zee- en luchthavens en om het aantrekken van internationale instellingen, kennisinstituten en laboratoria. Deze internationale stedenstrijd heeft enerzijds een economisch aspect – meer inwoners betekent hogere inkomsten – maar heeft anderzijds tot resultaat dat er een einde komt aan een collectieve consumptie. Op maat gemaakte infrastructuur past beter in de specifieke wensen en behoeften van nieuwe doelgroepen dan een eenduidige en grootschalige publieke infrastructuur voor alle inwoners van de stad. *Brainports*, kennisclusters en mediaparken geven hier concreet invulling aan.

In de derde plaats beschrijven Graham & Marvin (2001) krachten die leiden tot de ondergang van het moderne ideaal van stedenplanning. De verzorgingsstaat kende een zelfbewuste overheid die geloofde in maakbaarheid en sturing. Aan het slot van de vorige eeuw ontstond echter ook aandacht voor de beperkingen van een overheid om effectieve veranderingen in de samenleving tot stand te brengen. Grote strategische plannen werden als inflexibel en inefficiënt beschouwd, een zakelijke benadering van de inrichting van de stedelijke ruimte kwam voorop te staan. Hierdoor is er een verschuiving opgetreden van megaprojecten die de stad als eenheid bijeen moeten houden naar kleinschalige en concrete ingrepen in het stedelijk weefsel (Graham & Marvin, 2001: 103). Meer dan als een territoriale eenheid die voor eenheid en cohesie zorgt, wordt de stad door beleidsmakers gezien als een combinatie van verschillende en gescheiden zones die worden verbonden door 'niet-plaatsen' – een begrip van Augé (1992) waarmee snelwegen, private corridors, spoorlijnen en loopbruggen worden

MARC SCHUILENBURG

bedoeld. Stedenbouwkundigen pogen niet langer de stedelijke ruimte op te vatten in definities die een algemene geldigheid pretenderen. Eerder zijn ze gewend geraakt aan het idee van een 'gefragmenteerde ruimte', een ruimte die in haar meest macabere vorm zelfs een 'archipel van enclaves' is gaan vormen (Augé, 1992: 112; Hajer & Reijndorp, 2001: 56).

In de vierde plaats ontvouwt zich een ander stedelijk landschap. Versnippering – de fysieke spreiding van steden, regio's en districten – wordt een normaal verschijnsel. Dit alles hangt samen met de opkomst van de auto en het uitgebreide netwerk van snelwegen, waardoor steeds meer mensen besluiten op afstand van hun werk te gaan wonen en zich aan de rand van de stad vestigen (Graham & Marvin, 2001: 119). Er ontstaat een leegloop, waardoor binnen steden zelf getto's ontstaan – clusters van arme gezinnen in gebieden waar bijna geen publieke voorzieningen en sociale faciliteiten zijn, zoals winkels, transport en werk. Weliswaar verschillen de omstandigheden met die in bijvoorbeeld de Verenigde Staten, maar ook in Europa neemt het aantal achterstandswijken en sloppenwijken zonder stromend water en riolering toe. Aangezien steeds meer mensen de binnenstad verruilen voor een woning in de *suburbs*, zet de leegstand zich vooral in het centrum van steden voort. Als gevolg van decentralisatie en de groei van stedelijke periferieën komt het klassieke concept van 'de stad als een geheel' zwaar onder druk te staan. Van steden zoals Los Angeles, waar zelfreflectie alleen nog plaatsvindt via het Hollywood-teken in de heuvels, kan reeds onmogelijk nog een concrete voorstelling worden gemaakt.

Met de vijfde en laatste trend duiden Graham en Marvin op processen van sociale verandering en de opkomst van een bonte stoet aan sociale en politieke bewegingen, zoals het feminisme, milieugroeperingen en de postkoloniale kritieken op het Westen. Hoewel deze bewegingen verschillende uitgangspunten hebben en zich richten op uiteenlopende doelen, delen ze een kritiek op de ideologische uitgangspunten van de moderne infrastructuur. Ze stellen de vermeende waardenneutraliteit van de publieke ruimte ter discussie. In

EEN POLITIEK VAN VERSPLINTERING

haar strijd voor gelijke rechten spreekt de feministische beweging over moderne stadsplanning in termen van 'een gedicht van mannelijke verlangens' (Graham & Marvin, 2001: 124). De dominantie van de man over de vrouw zou spreken uit de architecturale en stedenbouwkundige inrichting van de stad en de strikte scheiding tussen publieke en private domeinen. Vanuit deze gedachte bekritiseert het feminisme de verbanning van de vrouw naar de privésfeer en de associatie van de man met het publieke leven. Om aan te geven hoe groot de barsten zijn in de moderne droom van stedelijke openbaarheid kan verder worden gewezen op de bloei van de kraakbeweging in het Westen, de fysieke scheiding tussen een kleine machtige elite en de meerderheid van armen in Afrikaanse ontwikkelingssteden, en de groei van informele economieën in grote steden van hoogontwikkelde landen (Sassen, 1999). Het idee van een stad als eenheid – als een vrij toegankelijke publieke sfeer – heeft sterk aan zeggingskracht ingeboet.

Niet op mijn eilandje

De in de voorgaande paragraaf beschreven sociaalruimtelijke fragmentering van steden is een goed begin om te begrijpen hoe het traditionele beeld van de publieke ruimte verandert, maar ook niet meer dan dat. Het is tevens nodig te kijken hoe de versnippering of deterritorialisering van functies en plekken gepaard gaat met een reterritorialisering van de stedelijke ruimte. Daarin ligt het accent op de vorming van enclaves en *gated communities* waarbinnen allerlei infrastructurele faciliteiten aanwezig zijn om een eigen stad te vormen. Het is hierbij van belang te onderzoeken hoe de reterritorialisering van stedelijke ruimten veranderingen in de veiligheidszorg met zich brengt en hoe dit de ontmoetingsfunctie van burgerschap beïnvloedt. Anders dan ontwikkelingen die los of onafhankelijk van elkaar plaatsvinden, hangen de orderingsvraagstukken rondom territorium, veiligheidszorg en burgerschap nauw met elkaar samen.

In ontelbare steden is een mozaïek ontstaan van gescheiden eenheden en afgeschermdes omgevingen die over een rijke concentratie

MARC SCHUILENBURG

aan infrastructurele diensten en voorzieningen beschikken. We spreken dan van enclaves en *gated communities*. Voorbeelden zijn vooral te vinden in Azië, Afrika, Latijns-Amerika en steden in de Verenigde Staten. Een fraai staaltje van zo'n plaats is *Star Island*, een eiland gelegen in de wateren van Miami. Het eiland met één bewaakte oprit wordt bewoond door supersterren zoals basketballer Shaquille O'Neill en acteur Sylvester Stallone. Op dit stuk land staan veertig luxe woningen, die allemaal aan het water grenzen. Bij een verhuizing of gedwongen verkoop mag de woning alleen aan een andere superster worden verkocht. Andere voorbeelden betreffen São Paulo en Johannesburg, steden waarin kapitaalkrachtige bevolkingsgroepen zich afscheiden van de armere stadsdelen. Degenen met de meeste middelen krijgen zo toegang tot de beste voorzieningen. Buiten heersten de chaos van het stadsverkeer, de verzengende hitte, de criminaliteit en de geluidsoverlast van de dichtbevolkte stad. Binnen zijn alle denkbare voorzieningen aanwezig voor een 'stad in een stad', een complex dat relatief onafhankelijk is van zijn ligging en directe omgeving.

Terwijl de arme districten een tekort hebben aan infrastructuur zoals stromend water en stroomvoorziening, beschikken inwoners van dergelijke complexen 24 uur per dag over babysitters, bedienden, een wasservice, een kranten- en tijdschriftenbezorgdienst, clubhuizen, parkeergarages, auto-onderhoud, shuttlebustransport, enzovoort. Bovendien krijgen in Aziatische voorbeelden van enclaves de bewoners middels op elektronische netwerken aangesloten *smart-cards* toegang tot verschillende ruimten binnen de complexen. Tot welke delen iemand entree heeft, is afhankelijk van zijn of haar lidmaatschap, dat naar behoefte kan worden uitgebreid. Verder verlenen e-netwerken bewoners niet alleen toegang tot digitale voorzieningen, ze registreren ook hoe ingezetenen leven, zodat voorzieningen en diensten optimaal op elkaar kunnen worden afgestemd (De Jong & Schuilenburg, 2006: 56).

Door de grote nadruk op isolatie en de concentratie van diensten en voorzieningen hoeven bewoners hun afgescheiden modelstad of

EEN POLITIEK VAN VERSPLINTERING

urban container niet meer te verlaten. Tegelijkertijd gaat deze reterritorialisering gepaard met een versterking van de grens tussen 'binnen' en 'buiten'. Davis (1998) wees hier als eerste op in zijn analyse van de 'militarisering' van de openbare ruimte in Los Angeles. Sinds de rellen van 1992 is er sprake van een toenemende recessie en kapitaalvlucht, zijn keiharde bezuinigingen ingesteld, is een duizelingwekkend aantal moorden gepleegd (ondanks de wapenstilstand tussen de *gangs*) en heeft de wapenhandel in de voorsteden van Los Angeles een enorme vlucht genomen. Deze ontwikkelingen leiden tot een sociale tweedeling, die architectonisch tot uitdrukking komt in een reeks binnenruimten – *gated communities*, financiële districten, culturele zones, seniorenwijken – die tegen de omringende buitenwereld worden beschermd. *City Walk* in *downtown* Los Angeles is hier een van de bekendste uitingen van.

Het complex is gebouwd rondom de idee van de Amerikaanse *main street* en gaat terug op het tijdperk waarin auto's nog sporadisch voorkwamen en stedelingen onbezorgd konden deelnemen aan het openbare leven in de stad. Deze brede winkelstraat, ontworpen door het Amerikaanse bureau *Jon Jerde Architects*, bevindt zich midden in een gebied dat omringd is door parkeergarages waar bezoekers hun auto's moeten achterlaten. Alle ingangen van de verplichte parkeergarages worden bewaakt met camera's, en bezoekers zijn verplicht hun parkeergeld vooraf te betalen. Bijgevolg spreekt Davis van *Fortress L.A.*: een stad vol camera's, virtuele slotgrachten, veiligheidspoortjes, slagbomen, veiligheidsdiensten, hekken en muren die de bewoners van luxueuze complexen moeten afschermen van een buitenwereld waar ze niets mee te maken willen hebben. Volgens de Belgische filosoof De Cauter (2004: 29) werkt deze architectuur als 'een ruimtecapsule, die er een artificiële ambiance creëert, de communicatie met buiten minimaliseert en een afgesloten milieu vormt'. Ook vliegvelden, winkelcentra ('geen *mall* zonder *wall*') en themaparken zijn volgens hem voorbeelden van een capsulaire architectuur. Een belangrijke verandering die hiermee gepaard gaat, is de beperking

MARC SCHUILENBURG

van toegankelijkheid en vrije ontmoeting tussen burgers. Immuniteit en afscherming zijn een steeds grotere rol gaan spelen.

Op het eerste gezicht komen deze tendensen richting van de buitenwereld afgesloten enclaves in West-Europese landen nog bijna niet voor. Tot op een bepaalde hoogte vormt de verzorgingsstaat een belangrijke tegenkracht tegen de versplintering van de stedelijke ruimte. Er moet echter een kanttekening worden gemaakt bij het verschijnsel *Business Improvement District* (BID) ('een *mall* zonder *wall*'), een typisch voorbeeld van een plaats waar het gangbare onderscheid tussen 'publiek' en 'privaat' moeilijk te maken is. Naar Amerikaans voorbeeld zijn verschillende BID's gestart in het Verenigd Koninkrijk en Duitsland. Het gaat hier om een bij voorkeur private, door de overheid gesanctioneerde, organisatie die collectieve diensten verzorgt in aanvulling op door de nationale staat uitgevoerde taken (*Business Improvement District*, 2005). Deze diensten moeten criminaliteit voorkomen en onveiligheidsgevoelens verminderen (Vindevogel, 2005). Bovendien ligt de nadruk op 'schoon en heel': graffiti wordt binnen 24 uur verwijderd, tegen kleine overtredingen zoals geluidsoverlast, wildplassen en openbaar dronkenschap wordt onmiddellijk opgetreden. Dit hoge veiligheidsniveau wordt gegarandeerd door de inzet van geüniformeerde beveiligers die nauw samenwerken met lokale politiediensten. Tevens hebben sommige BID's camera-systemen geïnstalleerd, worden beveiligingsadviezen aan bedrijven gegeven en wordt tussen overheid en bedrijfsleven informatie over criminaliteit uitgewisseld. Verscherpt toezicht richt zich onder meer op 'marginale' groepen zoals bedelaars, zwervers, verslaafden en hangjongeren.³ Waar nodig wordt hen de toegang tot bepaalde gebieden geweigerd.

Contracten en private bewaking

Hoewel niet direct kan worden gesproken van een strikte stedelijke tweedeling tussen getto en *gated community*, is er wel een verontrustende tendens in de richting van ruimtelijke segregatie of apartheid.

3. Oftewel 'risicoburgers' in de woorden van Van Gunsteren (zie hoofdstuk 2).

EEN POLITIEK VAN VERSPLINTERING

Verskillende bevolkingsgroepen raken van elkaar gescheiden, wat de vraag oproept in welke zin nog over burgerschap kan worden gesproken. Zoals Deleuze en Guattari (1987) expliciet aangeven, kent een assemblage naast de hiervoor geschetste verticale as van deterritorialisering en reterritoralisering evenzeer een horizontale as, die een combinatie vormt tussen de interactie van personen of lichamen (inhoud) en het geheel van tekens of semiotisch systeem dat deze personen met elkaar verbindt (uitdrukking). Het gaat dus om meer dan taal, ook manieren van doen zijn belangrijk. Op een praktisch niveau richt deze as zich op de sociale interactie tussen individuen; ze zorgt voor een zekere mate van bestendigheid, voor verbondenheid tussen personen in een gemeenschappelijke praktijk.

Recente criminologische studies naar de inbedding van het veiligheidsvraagstuk leveren een aantal inzichten op die van belang kunnen zijn voor een beter begrip van de transformaties op dit vlak. Denk bijvoorbeeld aan het werk van Crawford (2003), Johnston en Shearing (2003) en Bayley en Shearing (2001). Al deze auteurs benadrukken dat publieke taken en verantwoordelijkheden op het gebied van de veiligheid – taken en verantwoordelijkheden die lange tijd aan de overheid toebehoorden – door andere organisaties worden overgenomen. Meest in het oog springend zijn ‘politieachtige’ taken uitgevoerd door op commercie gerichte actoren.⁴ De vaststelling dat hierbij speciale veiligheidstechnieken worden ingezet om zogenoemde ‘ruimten van immuniteit’ te creëren, wijst op een bijzondere invulling van veiligheidsprogramma’s binnen de beschreven bewaakte leefgemeenschappen. Daarom verdienen twee aspecten nadere toelichting: contracten en private bewaking.

Gemeenschapsvorming draait om eenheid en verschil, vreemdheid en vertrouwdheid. Daar het vormen van een gemeenschap alleen mogelijk is door grenzen te stellen, manifesteert het zich door een ‘binnen’ en ‘buiten’ te creëren en dit verschil in stand te houden. Versterking van beveiliging en onderlinge controle zijn dan veelal van belang. Om het verschil tussen binnen en buiten te bewaken zijn,

4. Zie in deze bundel ook Van Steden en Hageman (hoofdstuk 11).

MARC SCHUILENBURG

naast de wetten en rechtsregels van de nationale overheid, voor de binnenruimten van afgebakende enclaves juridische contracten of sociale arrangementen van kracht. Deze instrumenten markeren de overgang naar andere regels en voorschriften dan die in de rest van de samenleving geldig zijn. Wanneer een huis in een *gated community* wordt gekocht, gaat dit voor de koper vergezeld met een gedetailleerd contract waarin ter plekke geldende rechten, regels, protocollen en verplichtingen staan beschreven die zijn verbonden met de levenswijze en cultuur van de betreffende gemeenschap. Ze dragen, met andere woorden, de lokaal geldende gemeenschappelijke waarden en normen uit. Dit regime van voorschriften moet correct gedrag van bewoners en bezoekers afdwingen; personen die zich binnen afgebakende gebieden begeven, worden geacht hun gedrag aan te passen aan de intern van kracht zijnde regels. Crawford (2003: 488) spreekt van een 'contractuele bestuurlijkheid', waarbij plaatselijke overeenkomsten als instrumenten van sociale controle functioneren. In de schaduw van de wet produceren ze een eigen normaliteit of lokale jurisprudentie. Een dergelijk repertoire van regels kan derhalve worden gedefinieerd als een 'burgerschapscode' die bepaalde handelwijzen dwingend voorschrijft.

Voor een geschiedenis van deze ontwikkeling kan worden verwezen naar de opkomst van (Amerikaanse) *company towns*. Op zoek naar passend onderdak voor hun werknemers creëerden bedrijven vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw woongebieden in de nabije omgeving van de fabriek om hun arbeiders te huisvesten. Iedere ingezetene van een *company town* ontleende zijn status aan zijn functie als werknemer en was contractueel gebonden aan de regels en voorschriften die in deze relatief afgesloten instelling van kracht waren. De bewoners maakten zo deel uit van een sociale orde die gevormd werd door een unieke combinatie van arbeidsroutine, een geïsoleerde locatie en de door het bedrijf voorgeschreven gedragsregels. Deze unieke combinatie zorgde ervoor dat het hele doen en laten van de inwoners van *company towns* werd beheerst door hun werkgever, die tegelijkertijd huisbaas, vuilnisophaaldienst,

EEN POLITIEK VAN VERSPLINTERING

politieagent en rechter was. Een mooi voorbeeld is de firma *Pullman Palace Car Company*, in 1880 gebouwd ten zuiden van Chicago. Om het leven in dit conglomeraat van woningen, marktplaatsen, kerken en een bibliotheek onder controle te kunnen houden, werden de ruim 12.000 bewoners onderworpen aan de regels en normen van het bedrijf. Van het verbod op het drinken van alcohol tot de plaats waar de was moest worden ophangen, alles was even minutieus uitgewerkt en uitgeschreven. Tekenend is de wijze waarop een arbeider het leven in *Pullman Town* verwoordde: 'We worden geboren in een Pullman-huis, worden gevoed van de Pullmanwinkels, onderwezen in de Pullmanschool, gecatechiseerd in een Pullmankerk en als we dood gaan, gaan we allemaal naar de Pullmanhel' (De Jong & Schuilenburg, 2006: 52).

Groeiende onveiligheidsgevoelens en een afnemend vertrouwen in het oplossend vermogen van de nationale staat spelen thans een belangrijke rol in de veranderde wijze waarop bewoners van enclaves willen worden beschermd tegen anderen in hun directe omgeving. Nu worden veiligheid en criminaliteit dikwijls door elkaar gebruikt. Criminaliteit kan een oorzaak van onveiligheid zijn, ze valt hier echter niet per se mee samen. De term '(on)veiligheid' omvat meer dan criminaliteit alleen. Onveiligheid kan ook worden veroorzaakt door gebeurtenissen en handelingen zoals lawaai, asociaal gedrag, verkeersongevallen, aantastingen van de gezondheid, enzovoort. Hierbij is het cruciaal te beseffen dat hoewel het uitoefenen van geweld blijft voorbehouden aan de overheid, het veiligheidsprogramma geen exclusieve taak van de nationale staat meer is. Weliswaar beschikt de politie te allen tijde over de bevoegdheid om van de buitenwereld afgescheiden leefgemeenschappen te betreden als de nationale rechtsorde in het geding is, maar veiligheid wordt door bewoners als veel te belangrijk gezien om alleen aan de politie over te laten. Zij organiseren hun eigen veiligheid onder het motto dat 'wie betaalt, bepaalt'.⁵

5. Het paradoxale is dat de politie ook steeds minder in de getto's en krottenwijken van steden in Latijns-Amerika en de Verenigde Staten komt. Daar wordt ze in toenemende mate geconfronteerd met particuliere ordediensten, veelal gefinancierd en in het leven geroepen door de drugshandel.

MARC SCHUILENBURG

In dit kader worden private bewakingsdiensten ingehuurd om de veiligheidsbeleving in de ruimste zin van het woord te vergroten.

Kenmerkend is het denken in risico's. Teneinde te verhinderen dat bewoners slachtoffer van enig delict kunnen worden, ligt de nadruk op het voorkomen van toekomstige aantastingen van de veiligheid en het uitsluiten van potentiële risicofactoren. Preventie en uitgebreide controlebevoegdheden worden hierbij doelmatiger geacht dan opsporing. Om het verschil te benadrukken met conventionele termen zoals 'handhaven', waarmee de machtsuitoefening 'uit naam der wet' wordt bedoeld, wordt in Angelsaksische literatuur gesproken van *policing* (politiefunctie in het Nederlands). Dat wil zeggen: activiteiten die de samenleving veiliger maken. De brede betekenis van deze term ligt in het feit dat de veiligheidszorg steeds verder uiteenvalt (Bayley & Shearing, 2001). De politie wordt in toenemende mate omringd door tal van 'politieachtige' organisaties, waarvan particuliere beveiligingsbedrijven het meest in het oog springen.

Denizens en margizens

Een van de meest essentiële beginselen in benaderingen van burgerschap is het territoriale gezag van de nationale staat. Hierbij zij opgemerkt dat globaliseringsprocessen het gezag en de soevereiniteit van de staat ondermijnen. Of soevereiniteit en territoriale binding daarmee minder belangrijke vertrekpunten zijn, is nog maar de vraag. Zoals Sassen (2006) aangeeft is de nadruk op het belang van de nationale staat cruciaal voor de bepaling van burgerschap; de invloed van burgers loopt nog steeds via het institutionele kader van de nationale staat, of het nu gaat om verkiezingen of om de rechterlijke macht. Vandaar dat we ons zonder problemen kunnen wenden tot de bekende literatuur over de nationale staat, al moeten we oog hebben voor processen die zich afspelen binnen zijn territorium en de nieuwe aanspraken op burgerschap die daardoor ontstaan. Er is reeds op gewezen dat het leven zich niet langer afspeelt in een ongedifferentieerde stedelijke ruimte. Eerder lijkt sprake van een leven dat vorm krijgt in tal van 'betekenisvolle plaatsen' (*gated communities, shopping*

EEN POLITIEK VAN VERSPLINTERING

malls) die van elkaar in karakter en omvang verschillen. Daarnaast is ingegaan op het verbindende karakter van het contract en de preventieve aanpak van private bewakingsdiensten binnen deze domeinen. De vraag is dan: bestaat er een vorm van burgerschap die zich verhoudt tot de beschreven veranderingen van deterritorialisering en reterritorialisering?

Een eerste aanwijzing bieden juridische theorieën over burgerschap waarin een relatie wordt gelegd met de aanwezigheid van immigranten in hoogontwikkelde landen. In veel landen wonen personen die een nauwe band onderhouden met het land zonder er staatsburger van te zijn. Niet alleen wonen ze er, ze spreken ook de taal, hebben daar kinderen gekregen, bezitten een baan en gaan er naar school. Het gaat, anders verwoord, om immigranten die noch als staatsburger (*citizen*), noch als vreemdeling (*alien*) kunnen worden getypeerd. Met een derde term worden deze semigenaturaliseerde vreemdelingen *denizens* genoemd. Dit is een oud Engels woord dat tot in de negentiende eeuw werd gebruikt voor een vreemdeling die door de soeverein door zogenoemde 'octrooibrieven' de status van Brits onderdaan (Hammar, 1990: 14) kreeg toegewezen. Bij langer legaal verblijf kregen deze personen steeds meer rechten en werden zo *semi-citizens* of *denizens*. Uiteindelijk genoten ze minder rechten als staatsburgers, maar beschikten ze wel over meer rechten dan vreemdelingen. Veelal ging het om burgerrechten die nauw verbonden zijn met staatsburgerschap.

Voornoemde categorie van *denizens* kan worden opgevat als een 'intentionele' verzameling van personen. Hierin ligt de gedachte besloten dat een gedeelde eigenschap de leidraad vormt voor een verzameling. De verzameling presenteert een afzonderlijke entiteit. Dit idee voert terug naar de wijdverspreide, maar geïsoleerde praktijken van *ressorts* en *gated communities*. In wetenschappelijk onderzoek komt steeds vaker naar voren dat de status van de bewoners van deze eenheden niet beantwoordt aan het klassieke staatsburgerschap. Gemodelleerd naar de positie van een semigenaturaliseerde vreemdeling wordt bij voorkeur gesproken van tijdelijke subjecten of 'nieuwe

MARC SCHUILENBURG

denizens' (Shearing & Wood, 2003a). Daarmee wordt het idee uitgewerkt dat het samenzijn van burgers steeds wisselt van omvang, plaats en karakter. Op die manier verwijst de term *denizen* dus naar connecties tussen burgers en bepaalde mensenvormende praktijken of bestuurlijke eenheden en daaraan verbonden rechten en verantwoordelijkheden. Deze connecties kunnen tijdelijk zijn (het bezoek aan een winkelcentrum), een langere duur beslaan (een studie aan een universiteitscampus) of een permanent karakter hebben (in een *gated community* wonen).

Bijgevolg zijn twee implicaties van belang. Ten eerste: burgerschap valt niet uitsluitend samen met het primaire grondgebied of territorium van een nationale staat. Daar er ook andere machtsvormen en gezagsstructuren zijn, kan er beter worden gesproken van een netwerk van sociale knooppunten binnen een nationale staat. Soevereiniteit en territoriale binding blijven belangrijke kenmerken, maar deze zijn nu eerder te vinden in plaatsen die niet als volkomen 'publiek' of zonder meer 'privaat' zijn te duiden (zogenoemde 'derde plaatsen'). Ten tweede: burgerschap wordt telkens opnieuw uitgevonden. Dit houdt niets minder in dat burgerschap in de feitelijke versplintering van stedelijke ruimten wordt gefundeerd. De nationale staat biedt daartoe het raamwerk, de sociale praktijken de opties. In tegenstelling tot de politieke ruimte die gewoonlijk wordt voorgesteld in termen van een sociaal contract en burgerrechten, is de vorming van rechten en verantwoordelijkheden in 'derde plaatsen' afhankelijk van de specifieke praktijken waar een persoon deel van uitmaakt. Een van de consequenties hiervan is dat een persoon kan beschikken over meerdere 'denizenschappen'. Hij kan immers én in een winkelcentrum boodschappen doen én aan een campus studeren én in een *gated community* wonen.

Maar met het onderscheid tussen *citizens* en *denizens* zijn we er nog niet. Er zijn personen die buiten deze deelverzamelingen vallen en daarom niet in beeld komen – een groep die ik met de term *margizens* aanduid (Schuilenburg, 2007). Het gaat hier om individuen en groepen die worden uitgesloten van collectieve goederen en diensten die voorheen 'publieke voorzieningen' werden genoemd. Twee tech-

EEN POLITIEK VAN VERSPLINTERING

nieken van uitsluiting vallen in het bijzonder op (Von Hirsch & Shearing, 2000). De eerste baseert zich op de profielen van personen. Men gaat ervan uit dat bepaalde individuen over specifieke kenmerken beschikken die wijzen op een verhoogd risico van crimineel gedrag (bijvoorbeeld 'man', 'jong', 'getinte huidskleur', 'capuchon en petje'). Hoewel er feitelijk nog geen regelovertredend gedrag heeft plaatsgevonden, wordt het risico daartoe zo hoog geacht dat deze personen geen toegang meer krijgen tot een voorziening zoals een winkelcentrum. Een tweede techniek richt zich, in tegenstelling tot de eerste vorm van uitsluiting, op het weren van personen die al veroordeeld zijn geweest voor het overtreden van bepaalde regels (zoals hooligans). Ondanks dit graduele verschil is de overeenkomst tussen beide vormen van uitsluiting evident. Beide richten zich op het identificeren van 'het kwaad' in de vorm van potentiële bedreigingen of mogelijke veiligheidsrisico's in een afgebakende ruimte.

Hiermee rijst de vraag of veiligheid nog wel een goed is dat de samenleving verenigt. Bindt veiligheid ons? Ter beantwoording van deze vraag wordt een vertoog over verschillende soorten straffen relevant (Johnston & Shearing, 2003: 15). Uitgangspunt hierbij is de klassieke opvatting van het criminaliteitsvraagstuk – de opvatting dat veiligheid alleen in repressieve termen kan worden gedefinieerd. Het draait dan primair om de bescherming van individuele rechtsgoederen zoals leven en eigendom op basis van de exclusieve verantwoordelijkheid van politie en justitie. De nationale staat beschermt deze goederen door het opleggen van een bij wet vastgestelde straf of maatregel, die slechts mag worden toegepast indien met minder ingrijpende middelen niet hetzelfde doel kan worden bereikt (het *ultima ratio*- of *ultimum remedium*-beginsel). Dit betekent dat straffen plaatsvindt nadat een misdrijf dat heeft plaatsgevonden of nadat schade is geleden. Beter gezegd: straffen is reactief. Tevens heeft deze manier van optreden geen verder liggend doel dan het afdwingen van de wettelijke orde. De openbare orde is gelijk aan de wettelijke orde. Binnen het huidige 'risicodenken' liggen zaken echter heel anders. Vanuit deze logica zijn organisaties (niet per se politie en justitie)

MARC SCHUILENBURG

gericht op bescherming tegen gevaar voordat er iets is voorgevallen. Een preventieve aanpak richt zich op de toekomst.

Hierbij valt op dat preventieve vormen van handhaving zich eenzijdig lijken te richten op de positie van *margizens*, personen die Wacquant (2006) definieert als 'wegwerpcategorieën': werklozen, bedelaars, daklozen, verslaafden, immigranten zonder papieren, enzovoort. Deze groepen worden niet alleen het slachtoffer van een harde en snelle gerechtelijke aanpak ('opsluiting achter slot en grendel', zoals Wacquant zegt), in steeds meer steden worden voor *margizens* ook aparte ruimten of zones ingericht die ver uit het oog van de gemiddelde stadsbewoner liggen. Daklozen, bedelaars en verslaafden krijgen dergelijke plekken door stadsbesturen toegewezen om te eten, te slapen en zich te wassen zonder dat ze onmiddellijk door beveiligers worden gearresteerd. De schaduwkanten van het leven verzamelen zich derhalve in wat Castells (2000a: 165) 'zwarte gaten' noemt: gebieden zonder aansluiting bij collectieve voorzieningen. Wie hier terecht komt, kan elke vorm van veiligheid vergeten. Er kan dus worden geconcludeerd dat veiligheid in toenemende mate onderhavig is aan een economische ratio. Veiligheid is een schaars goed geworden; het heeft een prijs, net als veel andere diensten en goederen. Hiermee genereren repressieve en preventieve logica's een normatief vertoog over elitisme, uitsluiting en macht. Schematisch gesteld: *margizens* krijgen het strafprogramma, *denizens* kopen het veiligheidsprogramma.

Tot besluit

Lange tijd waren ordeningsvraagstukken rondom 'territorium', 'veiligheid' en 'burgerschap' verbonden met een duidelijke politieke functie. Terwijl de aloude betekenis van burgerschap als *citoyen* duidde op het politieke debat en de deelname aan de collectieve besluitvorming, was de publieke ruimte de plaats waar burgers elkaar vrij konden ontmoeten en waarin een gezamenlijke wereld ontstond. Naast de bescherming van leven en goed binnen de nationale staat was veiligheid (*securitas*) vooral gericht op plaats, straat en markt. Op deze

EEN POLITIEK VAN VERSPLINTERING

plekken moest men veilig zijn, men moest zich door de overheid beschermd weten tegen burgers die 'kwaad' in de zin hadden. In dit hoofdstuk heb ik willen laten zien hoe de hiervoor genoemde drie ordeningsvraagstukken onder specifieke sociale en maatschappelijke omstandigheden zijn overgegaan in andere termen, die op hun beurt weer deel uitmaken van verschillende assemblages. Twee assemblages zijn beknopt besproken.⁶ De eerste bestaat uit de elementen *gated community*, 'contract', 'private bewaking', 'preventie' en *denizen*. De andere wordt gevormd door 'openbare ruimte', 'politie', 'repressie' en *margizen*. Deze termen bemiddelen elkaar permanent. Elk element bepaalt in zijn voortgang de inhoud van de andere posities en vice versa. Dit houdt in dat ze op elkaar zijn afgestemd, zonder dat er sprake is van hiërarchie, een dominante positie of ultieme essentie.

Uiteindelijk komt het erop neer de huidige samenhang van de onderscheiden assemblages te begrijpen. Welke socialiteit bepaalt de relaties in de beschreven assemblages? Een bezinning op de onderlinge verhoudingen tussen elementen doet zo niet alleen vragen rijzen over specifieke kwesties zoals de versplintering van de publieke ruimte, maar verplicht ook tot een reflectie op het recht op veiligheid in onze samenleving. Wat de dimensies zowel elk afzonderlijk als in samenhang gemeen hebben, is dat ze niet langer worden gedragen door een gelijkheidsdenken. Het gelijkheidsbeginsel – ooit een van de belangrijke pijlers onder de democratische rechtsstaat – is geen leidend beginsel meer. Zo bezien is het ook niet meer dan logisch dat infrastructurele netwerken uiteenvallen en bepaalde groepen de toegang tot collectieve voorzieningen en beschermde omgevingen wordt ontzegd. De aloude band tussen territorium, veiligheid en burgerschap is doorgesneden. Op een dag zal zelfs het woord 'burgerschap' uit ons vocabulaire verdwenen zijn.

6. Deleuze (1988) wijst op verschillende assemblages in het werk van Foucault. De bekendste is ongetwijfeld het Panopticon. Uit Foucaults analyse van het Panopticon blijkt dat ruimtelijkheid in de eerste plaats een sociaal fenomeen is. Architectuur is niets buiten de betrekkingen die ze aangaat met mensen, dieren of dingen. Disciplinaire macht vormt in deze assemblage de relatie tussen de architectuur van het gebouw, de delinquenten, tijdsindelingen, roosters, enzovoort.